

UDK 27-23:81'255.4:003.349

Petra Stankovska

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

petra.stankovska@ff.uni-lj.si

KNJIGA EKSODUS V SREDNJEVEŠKIH HRVAŠKOGLAGOLSKIH BREVIRJIH IN MISALIH

Večina besedila iz knjige Eksodus je v hrvaških glagolskih liturgijskih knjigah srednjega veka ohranjena v misalih (berila iz 12. do 32. poglavja so različno dolga) in relativno kratko berilo iz omenjene knjige je umeščeno v brevir (berilo iz 3. in začetka 4. poglavja v celoti). Ne glede na to, so določeni deli besedila knjige Eksodus v brevirju Vida iz Omišlja, ki pa nimajo nobenih ali skoraj nobenih paralel v ostalih ohranjenih brevirjih; gre za 1. in 2. poglavje v celoti in besedilo od 5. do 15. poglavja delno v celoti, delno parafrazirano. Prispevek se ukvarja z osnovno tekstološko analizo besedila knjige Eksodus v srednjeveških hrvaškoglagolskih liturgijskih knjigah in ga primerja s starocerkvenoslovanskim prevodom mest, ki so knjigah slovanskega krščanskega Vzhoda.

Ključne besede: prevod, biblija, stara cerkvena slovanščina, glagolski, parimejnik

Most of the text of the Book of Exodus preserved in medieval Croatian Glagolitic liturgical books is found in missals (readings of variable length from chapters 12 to 32) and a relatively brief text from this book is included in breviaries (readings from chapter 3 and beginning of 4 in full). In spite of this, there are unique parts of this book in the breviary of Vid of Omišalj, with no or almost no parallels in other known breviaries—chapters 1 and 2 in full, and chapters 5 to 15, some in full and some paraphrased. The article deals with basic textual analysis of the Biblical text from the book of Exodus preserved in medieval Croatian Glagolitic liturgical books, comparing it with the Old Church Slavonic translations of Biblical sites found in the books of Slavia Orthodoxa.

Keywords: translation, Bible, Old Church Slavonic, Glagolitic, Prophetologion

1 Verzi iz knjige Eksodus v ohranjenih hrvaškoglagolskih brevirjih in misalih

Deli biblijske knjige Eksodus oz. 2. Mojzesove knjige (2Mz) so v hrvaškoglagolskih (v nadaljevanju hgl.) srednjeveških brevirjih in misalih v obliki lekcij po določenih dnevih cerkvenega leta in pesem Marije, Mojzesove sestre (2Mz 15,1–19), kot 4. kantik v rimskem psaltirju.¹ V misalih je besedilo knjige Eksodus razporejeno po določenih dnevih liturgičnega leta v sledečem obsegu: **2Mz 24,12–18** (*sreda 2. postnega tedna*),

¹ Rimski psaltir, ki je del tudi nekaterih hgl. brevirjev, se razlikuje v posameznostih od psaltirja vzhodnega tipa, v katerem je ista pesem uvrščena kot 1. kantik, npr. v najstarejšem znanem starocerkvenoslovanskem psaltirju Sinajskem psaltirju (Mareš 1997). Iz takšnega tipa psaltirjev je bilo besedilo prevzeto v hgl. brevirje in psaltirje.

2Mz 20,12–24 (*sreda 4. postnega tedna*), **2Mz 32,7–14** (*torek 5. postnega tedna*), **2Mz 15,27+16,1–4+16,6–7** (*cvetna nedelja*), **2Mz 12, 1–11** (*veliki petek*), **2Mz 14,24–31+15,1** (*velika sobota*). V vseh znanih hgl. misalih so navedena biblijska berila enake dolžine.

V brevirjih je drugače, saj se ti medsebojno ločijo med drugim tudi po dolžini lekcij oz. beril, kar pomeni, da je v nekaterih večji del biblijskega besedila kot v drugih,² tako da se tudi dolžina besedila knjige Eksodus v posameznih brevirjih razlikuje. Berilo iz knjige Eksodus je uvrščeno le ob četrti nedelji velikega posta in se začne z verzom **2Mz 3,1**. V večini hgl. brevirjev z daljšimi berili se nadaljuje do verza 2Mz 4,13; samo trije rokopisi imajo daljše besedilo, ki pa je skrajšano oz. parafrazirano v brevirju VB2 do 2Mz 7,7 in v VO ter N1 do **2Mz 15,4** z vloženimi verzi **2Mz 23,20–25**. Posebnost med hgl. brevirji je rokopis Vida iz Omišlja (VO), ki vsebuje tudi verze **2Mz 1,1–2,22** z dodanim verzom **2Mz 18,4** na koncu drugega poglavja, pri čemer sta prvi dve poglavji Eksodusa del berila za 3. postno nedeljo, ko se bere iz knjige Geneze oz. 1. Mojzesove knjige (1Mz) od verza 1Mz 37,2. V brevirju VO pa se začetek knjige Eksodus nadaljuje po koncu besedila Geneze brez kakršnekoli oznake, velike črke ipd. Podobno je samo še v brevirju VB3, v katerem se berilo za 3. postno nedeljo konča z verzom 2Mz 1,22. Besedilo drugega poglavja knjige Eksodus je fragmentarno ohranjeno še na t. i. Tkonskem odlomku³ s preloma 13. in 14. stol, tako da je besedilo knjige Eksodus v hgl. brevirjih v sledečem obsegu (navajam samo točno prenesene verze in ne parafraziranih, iz tekstoloških razlogov so dodani še rokopisi, v katerih se nahajajo) in zaporedju verzov:

3. postna nedelja

2Mz 1,1–2,22: brevirja VO, VB3 (samo 1. poglavje), Tkonski fragment (fragmentarno 2. poglavje in verz 3,1)

2Mz 18,4: brevir VO

4. postna nedelja

2Mz 3,1–13: 16 iz 17 primerjanih brevirjev⁴

2Mz 3,14–4,13: vsi primerjani brevirji z daljšimi berili (10 rokopisov oz. tiskov)

2Mz 4,27–29; 5,1–4; 5,6–7; 12,46–47; 11,3; 11,5; 11,7–8: 3 brevirji (VO, VB2, N1)

2Mz 7,7–12: 3 brevirji (VO, VB2, N1), verzi 7,8–12 samo dva od njih (VO in N1)

² Po dolžini besedil, namenjenih branju, obstajata dva osnovna tipa brevirjev, čeprav v hrvaškoglagolskih brevirjih ni nujno, da gre za prvo, ki zadeva vsa besedila, kar pomeni, da se lahko v enem brevirju pojavljajo daljša in krajša besedila. Glede na večinski obseg besedil pa v osnovi lahko razdelimo brevirje na tiste obsežnejše, ki imajo daljša berila in so namenjeni skupni molitvi v samostanu (npr. VO, VB1, VB2, N1 idr.), in manjše s krajšimi berili, ki so namenjeni zlasti individualni molitvi, npr. med potovanjem.

³ Mihaljević 2018.

⁴ Primerjamo 10 brevirjev z daljšimi berili: VO, VB2, VB3, N1 (opis je v seznamu okrajšav), Vrbaški prvi iz 13.–14. stol., Vatikanski peti iz druge polovice 14. stol., Novljanski drugi iz l. 1495, Moskovski iz l. 1442–43, Dragučki iz l. 1407 in Ljubljanski iz 15. stol. ter 7 brevirjev s krajšimi berili: Pašmanski iz 15. stol., Illirico 10 iz l. 1485, brevir iz Arhiva s. Pietro iz 15. stol., Mavrov iz l. 1460, Kukuljevićev iz l. 1485 in tiskana Kosinjski iz l. 1491 in Baromićev iz l. 1493. – Iskreno se zahvaljujem vodstvu Staroslavenskega instituta v Zagrebu, da so mi omogočili delo z njihovimi kopijami navedenih brevirjev.

2Mz 12,42; 12,40; 12,41; 13,17–18; 13,20–22; 14,1–15; 23,20–25; 14,15–15,1; 15,20–21; 15,2–4: 2 brevirja (VO N1)

Poleg izdelave natančnega seznama verzov iz knjige *Eksodus* v hgl. srednjeveških brevirjih in misalih⁵ bomo v tem prispevku skušali poiskati odgovor na dve pomembni vprašanji: 1. Kakšna je tekstološka povezava med besedilom *Eksodusa* v hgl. misalih in brevirjih? 2. Ali je v hgl. misalih in brevirjih tekst *Eksodusa* v prevodu, znanem iz knjig liturgičnega Vzhoda,⁶ in v kakšnem obsegu?

2 Misal, brevir in parimejnik

V misalu in brevirju, liturgičnih knjigah krščanskega Zahoda, so nekateri verzi iz knjige *Eksodus*, ki jih vsebuje tudi parimejnik, liturgična knjiga krščanskega Vzhoda. Ker je bil parimejnik najbrž med prvimi knjigami, prevedenimi v staro cerkveno slovanščino (Pičhadze 1998: 5), so lahko njegova besedila uporabili hrvaški glagoljaši, ko so, verjetno v 13. stoletju, sestavljali slovansko različico brevirja in misala. Za parimejnik so bila besedila prevedena iz grške predloge, hgl. misal in brevir iz latinskega izvirnika obeh knjig, ob tem pa so bili uporabljeni tudi starocerkvenoslovanski prevodi biblijskega teksta, ki so bili na razpolago. Takšni starejši prevodi so se delno prilagajali latinski verziji takoj, delno pa med kasnejšimi revizijami, zato so v njih v različni meri značilnosti prvotnega prevoda. Biblijsko besedilo, ki ni bilo na razpolago v starejšem cerkvenoslovanskem prevodu, se je prevajalo neposredno za misal in brevir iz latinščine, zato se bomo dodatno opirali tudi na primerjavo z latinsko (Fischer 1983) in grško (Rahlfs 1979) različico teksta 2. Mojzesove knjige; namreč obe jezikovni podlagi je mogoče prepoznati v slovanskem besedilu. Vsa besedila knjige *Eksodusa*, ki jih vsebuje hgl. misal⁷ in hkrati stesl. parimejnik,⁸ po potrebi primerjamo s prevodom celotne knjige (»četje« prevod) *Eksodus*, kot ga je v virih 14.–16. stoletja zbrala in izdala T. Vilkul (Vilkul 2015).

⁵ Seznam beril 2. Mojzesove knjige iz misalov je delno povzet po izdaji Hrvojeva misala (Štefanić 1973), delno po članku I. Bakmaza (Bakmaz 2010: 76). Seznam verzov *Eksodusa* v hgl. brevirjih je delno povzet po Bakmazu (Bakmaz 2004: 144), popravljen in dopolnjen na podlagi lastnega preučevanja rokopisov.

⁶ Na krščanskem vzhodu, kjer se je v cerkveno slovanščino prevajalo iz grških predlog, so se v liturgiji uporabljali parimejniki z berili iz Stare zaveze ali mineje z berili za nepremične praznike leta. V cerkvenoslovanskih minejah pa se berila iz knjige *Eksodus* tekstološko bistveno ne razlikujejo od parimejnih (Željazkova 2014: 338–39), zato jih v primerjavi zanemarimo. Poleg tega so nastajale tudi neliturgijske knjige, namenjene branju (»četje«), v katerih je besedilo *Eksodusa*, kot so »Istoričeske paleje«; gre za neke vrste biblijsko zgodovino, hronografe verjetno iz 13. stol., ki pa so tudi podlaga izdaje cerkvenoslovanskega prevoda celotne knjige *Eksodus* (Vilkul 2015).

⁷ Kot izhodišče za besedilo hgl. misala in za sklicevanje bomo uporabljali kritično izdajo (Štefanić 1973) izdelano na podlagi štirih reprezentativnih rokopisov hrvaškoglagolskih misalov – Vatikanskega misala (III4), Ročkega misala (Ro), misala kneza Novaka (Nk) in Hrvojevega misala (Hrv).

⁸ V parimejniku so berila iz Stare zaveze razporejena glede na liturgično leto. Najstarejši ohranjeni rokopis starocerkvenoslovanskega parimejnika je cirilski Grigorovičev parimejnik iz 12.–13. stoletja, ki ga citiramo po izdaji Z. Ribarove in Z. Hauptove (Ribarova, Hauptova 1998). Po isti ediciji citiramo, če je to nujno, dva variantna rokopisa Zaharijskega parimejnika (Z) iz l. 1271 in Lobkovskega parimejnika (L) iz let 1294–320. Po potrebi uporabljamo tudi variantna branja (P) po kritični izdaji beril iz knjige *Eksodus* iz ruskih rokopisov parimejnika (Pičhadze 1998).

V hgl. misalih (MIS) in hkrati v parimejniku so sledeči verzi: 2Mz 12,1–11; 14,24–15,1; 15,27–16,1 in 24,12–18. V brevirju (BR) so to verzi 2Mz 3,1–8 v vseh brevirjih (berilo za 4. postno nedeljo) in 1,1–20; 2,5–22; 18,4; 13,17–18; 13,20–22 in 14,1–15,1 v brevirju VO in VB3 oz. N1. S podrobno analizo ob upoštevanju vseh dostopnih različic hgl. (iz misalov oz. brevirjev) in stsl. (iz parimejnikov in prevoda celotne knjige)⁹ besedil bomo potrdili, da je bilo besedilo knjige Eksodus v hgl. misal oz. brevir nedvomno prevzeto takšno, kot ga poznamo iz stsl. parimejnikov. Tipično tekstološko situacijo bomo prikazali na primeru edinega tukaj v celoti analiziranega berila – devetih verzov 2Mz 14,24–15,1 (v ostalih parimejniku in hgl. misalu ali brevirju skupnih verzih je podobno), ki jih najdemo tako v misalu kot tudi v brevirju.¹⁰ Iz drugih beril misala bomo prikazali le izbrane verze, podobno kot so bili obravnavani tudi verzi iz brevirja (Stankovska 2018). V 2Mz 14,24, 14,26 in 14,29 je v vseh treh verzih v grščini in latinščini enako besedilo, zato pri prevzemanju v misal ali brevir ni bilo treba popravljati parimejnega prevoda, saj je popolnoma enak v vseh treh knjigah, le v zaključku verza 14:24 je majhna razlika (s krepko pisavo) med latinsko in grško verzijo: *interfecit exercitum eorum* x *συνετάρραξεν τὴν παρεμβολὴν τῶν Αἰγυπτίων*, kjer imajo brevir in misali varianto, ustrezno parimejniku (PAR) in njegovemu grškemu izvirniku: *smete se plbъ ejup/a/tskyi* (BR MIS) – *i smęte se polkъ jegjupъtskyi* Z (PAR). V ostalih verzih berila najdemo majhne razlike v dolžini, uporabljenem izrazju in sintaktičnih konstrukcijah v latinskem in grškem besedilu, katerih sledi v različnih količinah in kombinacijah najdemo tudi v hgl. brevirjih in misalih.

Najpreprostejši popravki v smislu prilagoditve latinskemu besedilu so vezani na mesta, kjer je v latinščini besedilo krajše kot v grški različici. V takšnem primeru je bilo treba samo formalno skrajšati tudi parimejno besedilo, do česar je lahko brez večjih težav in poglobljanja v besedilne razlike parimejnega prevoda in latinskega besedila prišlo že ob sestavljanju hgl. knjig. Tako je v BR in MIS verz 14,30 skrajšan na enako dolžino kot v latinskem besedilu, zato v njem ni zadnjega dela iz parimejne in grške verzije (v besedilu s krepko pisavo): *Izbavi že g[ospod]ъ v danъ ta /onъ* III4 Nk Ro/¹¹ *iz[drai]le. ot ruki ejupcанъ* (BR MIS) = *liberavitque Dominus in die illo Israhel de manu Aegyptiorum* Vg x *izbavi g[ospo]dъ iz[drai]lě vъ d[ъ]nъ onъ iz rōky egjuptěnъ i vidě iz[drai]lъ egjuptěny izmerъšōę* pri krai morě (PAR) = *καὶ ἐρρύσατο κύριος τὸν Ισραὴλ ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἐκ χειρὸς τῶν Αἰγυπτίων· καὶ εἶδεν Ισραὴλ τοὺς Αἰγυπτίους τεθνηκότας παρὰ τὸ χεῖλος τῆς θαλάσσης*. Tekstološko povezavo s parimejnim tekstom lahko vidimo v varianti »onъ« v misalih III4 Nk Ro, ki popolnoma ustreza parimejnemu besedilu.

V verzu 14:28 se v latinščini in grščini loči druga polovica, pri čemer je v skoraj vseh hgl. rokopisih besedilo, ki ustreza latinski različici, le v dveh rokopisih misala (III4

⁹ Zaradi omejenega prostora navajamo samo tekstološko relevantne različice.

¹⁰ V vseh misalih kot berilo za veliko soboto, v brevirju kot podaljšano berilo v VO in N1 za 4. postno nedeljo.

¹¹ Variante iz drugih cerkvenoslovenskih rokopisov navajamo poenostavljeno. Če gre za varianto z leksikalno različico, je ta vstavljena v poševne črte //, za varianto je navedena okrajšava rokopisov, v katerih je. Če pa je v kakšnem rokopisu dodano besedilo, je to navedeno v okroglih oklepajih (), za samim besedilom pa sledi tudi okrajšava rokopisov. V rokopisu skrajšane dele besed izpisujemo v oglatih oklepajih [].

in Ro) najdemo enako verzijo kot v parimejniku: ... *všadšuju v more tako êkože niktože može izbíti* (BR) - *v'š'li bihu/v'šdšuju po nih' III4 Ro/ v' more i ni edin' ot nihē ne iz' bisi/ ne os'ta III4 Ro/* (MIS) = *ingressi fuerant mare ne unus quidem superfuit ex eis* – *вѣсѣдѣхъ ро нѣхъ вѣ more ne osta* ot[ъ] nihъ ni edinъ (PAR) = *εἰσπεπορευμένων ὁπίσω αὐτῶν εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ οὐ κατελείφθη ἐξ αὐτῶν οὐδὲ εἷς*. V III4 in Ro je že namesto »*ne izbisi*« *glagol »ne osta«* enako kot v parimejniku, kar pomeni, da je to prvotna varianta v hrvaških knjigah, ki je bila kasneje prilagojena (*izbíti*) po latinskem besedilu »*superesse*«, v BR celo v nekoliko bolj razlagalni oz. nazorni varianti v bolj svobodnem prevodu z modalnim glagolom.

Verz 14,25 se v latinščini in grščini najbolj razlikuje na dveh mestih, in sicer v prvi polovici pri opisu vozov oz. njihov delov (osi, kolesa), na samem koncu pa pri navedbi nasprotnika, grška verzija označuje Egipčane, latinska uporablja samo zaimek. Tudi v tem primeru je zamenjava za ekvivalent latinske različice preprosta, a razlika je zelo opazna, zato je verjetno sprememba vključena v vseh brevirnih in misalnih izvorih morda že od nastanka hgl. verzije (enako tudi popravek ekvivalenta za lat. *profundum*), medtem ko je bolj subtilna razlika v prvi polovici verza v tradiciji misala še prisotna v parimejni različici »*osi kolesnic'*« *(za lažjo orientacijo so poleg krepke pisave podčrtani še elementi, ustrezajoči latinskemu besedilu): zavadi kolesnice/kolesa kolesnicъ N1/ ihъ. i veděhu se v glubinu Rěše že ejupčane k sebě běžēmъ ot lica* (b[og] a VO) iz[drail]l[e]va êko g[ospod]ъ/b[og]ъ N1/ borit se ot nihъ na ni (BR) - i zavede koles' nice/osi kolesnic' III4 Ro/ ihъ. i pogreze/veděhu se III4 Ro/ v' gl' bině/v glubinu III4 Ro/. Rěše ejup' čane . bižimъ ot l[i]jca iz[dravi]lъ k[a]ko b[og]ъ/g[ospod]ъ III4 Ro Nk/ borit' se o nihъ n[a] n[a]sъ (MIS) = *et subvertit rotas currum ferebanturque in profundum dixerunt ergo Aegyptii fugiamus Israhalem Dominus enim pugnat pro eis contra nos* – i zavadi osi kolesnicъ ihъ i veděše sъ nuždeč i rěšō egjuptěne bjažimъ ot[ъ] lica iz[drail]leva jako g[ospo]dъ posobitъ/poboretъ L/ po nihъ na egjuptěny (PAR) = καὶ συνέδησεν τοὺς ἄζονας τῶν ἀρμάτων αὐτῶν καὶ ἤγαγεν αὐτοὺς μετὰ βίας. καὶ εἶπαν οἱ Αἰγύπτιοι Φύγωμεν ἀπὸ προσώπου Ἰσραὴλ· ὁ γὰρ κύριος πολεμεῖ περὶ αὐτῶν τοὺς Αἰγυπτίους.

Tekstološko je še bolj zanimivo v verzih 14,27 in 14,31, kjer se latinsko in grško besedilo precej razlikujeta, v brevirjih in misalih pa imamo različne stopnje prilagoditve parimejnega besedila latinskemu. Druga polovica verza 14,27 v BR in MIS »*běžećim že ejupčanomъ*« *je na prvi pogled takšna, kot da kopira latinski izvirnik »fugientibusque Aegyptiis«*, vendar po varianti v misalih III4 Ro: »*potopi ubo g[ospod]ъ ejupčani po sridi mora*« *lahko sodimo, da je bil tudi ta tekst prvotno prevzet iz parimejnika. Začetek verza je v MIS že prilagojen latinščini »i kada/egda/ prostri«* = *cumque extendisset*, v nasprotju z brevirji »*prostrě že*« *(BR) = prostrě že (PAR) = ἐξέτεινεν δὲ*, kar bi lahko nakazovalo delno samostojni nadaljnji razvoj biblijskega besedila v misalu in brevirju.¹²

cumque extendisset Moses manum contra mare reversum est primo diluculo ad priorem locum fugientibusque Aegyptiis occurrerunt aquae et involvit eos Dominus in mediis fluctibus

¹² Samostojni tekstološki razvoj biblijskega besedila, prevzetega v starejšem starocerkvenoslovanskem prevodu iz grščine, je potrdila za tekst knjige preroka Jone Z. Ribarova (Ribarova 1987: 135).

BR: *Prostrě že moisēi ruku na more i ustroi se/us'trmi se N1/ more jutromb k' d[ɤ]nevi na mesto svoe prvoe. Běžečim že ejupčanom sřtu e vodi i pokrie g[ospod]b vl'nam.*

MIS: *I kada/eg'da/ prostri moisēi ruku n' more ustroi/ustr'mi Ill4 Ro/ se voda (k' d[ɤ]nevi Ill4 Ro) n' prvoe misto ejup'čane/mb/ biž'eč'im srite i/e/ voda i pokri/potopi Ill4 Ro/ e g[ospod]b (ejupčane Ill4 Ro) po sridi vl'niē/mora Ill4 Ro/*

PAR: *prostrě že moisi rōkō na more i ustroi sē voda kb dni na mēsto ejuptēne že běšō podb vodoō i strēse g[ospo]d̥b egjuptēny po sřdē morē*

ἐξέτεινεν δὲ Μωϋσῆς τὴν χεῖρα ἐπὶ τὴν θάλασσαν, καὶ ἀπεκατέστη τὸ ὕδωρ πρὸς ἡμέραν ἐπὶ χώρας· οἱ δὲ Αἰγύπτιοι ἔφυγον ὑπὸ τὸ ὕδωρ, καὶ ἐξετίναξεν κύριος τοὺς Αἰγυπτίους μέσον τῆς θαλάσσης

V verzu 14:31 je še nekoliko več mest, različnih v latinskem in grškem besedilu, pri čemer prihaja tudi do kontaminacije obeh verzij v večini primerjanih rokopisov (N1 Ill4 Nk Ro), ki poleg »izdravili« (grška verzija) prilagajo tudi »ejupčani« (latinska verzija), v skladu z grško in parimejno verzijo najdemo še enkrat »ejupčanom« in »b[og]u«, poleg »g[ospod]u« v Hrv, kar ustreza latinskemu »Domino«:

et viderunt Aegyptios mortuos super litus maris et manum magnam quam exercuerat Dominus contra eos timuitque populus Dominum et crediderunt Domino et Mosi servo eius

BR: *i viděvše s[fi]nove iz[drai]levi (ejuptēni N1) mrtvi suče/izmrn' še N1/ pri krai mora. ruko-ju velieju juže s g[něvom]b prostrě g[ospod]b protivu ejupčanom Uboēše se l[judi] g[ospod]–a i vėrovaše b[og]u i moisěju rabu/ugodniku N1/ ego.*

MIS: *vidiv'še iz[dravili] (ejupčani mr'tvi suče pri krai mora i Ill4 Nk Ro) ruku veliju g[ospod]b[nu] ke/juže/ st'vori na ejup'čanehb ostru vel'mi. i uboēše se l[judi] g[ospod]a i virovaše g[ospod]u/b[og]u Ill4 Ro Nk/ i rabu ego moisěju.*

PAR: *vidě že iz[dravil]b rōkō vysokō ēže stvori egjuptēnem̥b g[ospo]d̥b i ubojašō sē g[os-po]da l[judie] i vėrovašō b[og]ovi i moisovi ugodniku ego*

εἶδεν δὲ Ἰσραὴλ τὴν χεῖρα τὴν μεγάλην, ἃ ἐποίησεν κύριος τοῖς Αἰγυπτίοις· ἐφοβήθη δὲ ὁ λαὸς τὸν κύριον καὶ ἐπίστευσαν τῷ θεῷ καὶ Μωϋσῇ τῷ θεράποντι αὐτοῦ

V brevirju se je v prvi polovici verza 15,1 ohranila prvotna varianta »bogu« bližja grški verziji kot v parimejnikih »gospodu«, razen Zahariinskega. Gre pa za nekoliko manj pomembno varianto, saj se včasih pojavlja tudi neodvisno od predloge:

Togda pet̥ moisēi i s[fi]nove iz[drai]l[e]vi pēs[b]n̥b siju (bogu N1) rekuče (BR, MIS). Tóte ἦσεν Μωϋσῆς καὶ οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ τὴν φῶδ̣ν ταύτην τῷ θεῷ x togda pēt̥ moisi i s[fi]nove iz[dravil]levi pēs[n̥b] siē g[ospo]d[e]vi i rēše (PAR). Tunc cecinit Moses et filii Israhel carmen hoc Domino.

Iz zgoraj analiziranih verzov je razvidno, da je bilo parimejno besedilo v brevir in misal prevzeto in prilagajano latinski različici postopoma. Nekatere najbolj izrazite prvine so se spremenile morda že takoj ob prevzetju starocerkvenoslovanskega besedila v hgl. knjige (npr. skrajšanje verza 14,30), druge pa postopoma; sledi parimejnih

variant so samo v posameznih variantnih rokopisih (npr. opustitev besede »*ejuptēne*« ali zamenjava besede »*ugodnik*« z »*rab*«¹³ v 14,31), pri čemer so v različnih rokopisih ohranjene različne faze popravka rokopisa, – npr. v 14,31 je v N1 očitno še parimejna verzija, v verzu 14,25 pa že popravljena po latinščini »*kolesa kolesnic*« (N1), ki je bila prvotno v parimejniku »*osa kolesnic*« (III4 Ro), medtem ko je v ostalih neka vmesna varianta »*kolesnice*« (VO Nk Hrv).

V drugih berilih iz misala se pojavljajo tudi verzi, ki so povsem prilagojeni latinščini; v njih je težko najti tekstološko povezavo s parimejnim prevodom kot na primer 2Mz 12,5 (iz berila 2Mz 12,1–11 na veliki petek): *Budetъ agn'cъ . neporočanъ i neskv[rъ] n[ъ]nъ mužaskъ polъ nazimacъ . i tim' je n' ravomъ/zakoně* III4, *obrazomъ Ro / primite i kozlića* (BR MIS)= *erit autem agnus absque macula masculus anniculus iuxta quem ritum tolletis et hedum* x ončę sъnъršeno mežъnskъ polъ naazimo bōdetъ vamъ ot[ъ] agneць i ot[ъ] kozlišť primete (PAR) = πρόβατον τέλειον ἄρσεν ἐνιαύσιον ἔσται ὑμῖν ἀπὸ τῶν ἀρνῶν καὶ τῶν ἐρίφων λήμψεσθε. Po drugi strani pa se nekatere variante iz verzov 15,27–16,1 (iz berila 15,27–16,7 na cvetno nedeljo) popolnoma ujemajo s tistimi v parimejniku, čeprav so tudi tu v besedilu misala (npr. v verzu 15,27) opazne drobne prilagoditve latinski različici: *venerunt autem in Helim ubi erant duodecim fontes aquarum et septuaginta palmarum et castrametati sunt iuxta aquas - Pridoše s(i)–n(o)ve iz[dravi]l[e]vi v' elimъ kadě/iděže* III4 Nk Ro/ *bihota 12 istočnika vodъ i 70 stabal' maslinъ/ pinik' III4 Ro /prišad'se staše tu pri vodahъ* (MIS) – i pridō vъ elimъ i bēhō tu 12 istočnikъ vody 70 stablei finikovēhъ i stašō že tu pri vodahъ (PAR) = Καὶ ἦλθοσαν εἰς Αἰλιμ, καὶ ἦσαν ἐκεῖ δώδεκα πηγαὶ ὕδατων καὶ ἑβδομήκοντα στελέχη φοινίκων· παρενέβαλον δὲ ἐκεῖ παρὰ τὰ ὕδατα. Podobne jasne sledi parimejnega prevoda v besedilu misala so tudi v berilu na veliki petek 2Mz 24,12–18, vendar so tudi tu v misalu opazne prilagoditve latinski različici. Poleg tega v hgl. misalih najdemo zelo redke variante, ki se ujemajo bolj s prevodom celotne knjige »četjim« (Vilkul) kot s parimejnim, npr. v 24,16 v'zva (MIS) = vъzva (Vilkul) x prizva (PAR, P) za latinski in grški brezpredponski glagol *vocare* oz. καλεῖν ali v verzu 24,14 misal kombinira prevod grškega τις κρίσις in (dodaja) iz latinščine (*quid*) *quaestionis* (=uprosъ): *uprosъ* ili *pra/sudъ* III4 Ro/ (MIS), pri čemer je zanimiva varianta »sōdъ« (PAR, P; sicer pa gre za razširjen stosl. ekvivalent za grško besedo) x prja (Vilkul), ki se očitno odraža tudi v misalih. Pojav pa je tako redek,¹⁴ da lahko vseeno povzamemo: biblijsko besedilo vseh beril Eksodusa v hgl. misal je bilo prevzeto prvotno iz stosl. parimejnika enako kot parimejno besedilo v hgl. brevir (Stankovska 2018).

3 Brevir, misal, starocerkvenoslovanski prevod celotne knjige Eksodus

Ostali deli besedila v hgl. misalu, ki niso v parimejniku, se – podobno kot besedila v brevirju (Stankovska 2018) – zelo jasno razlikujejo od prevoda celotne knjige Eksodus

¹³ Ta dvojica leksemov na istem mestu v besedilu je znana tudi iz stosl. virov (Željazkova 2016: 237), vendar ne predpostavljamo, da bi v MIS in BR odsevala to razliko, bolj verjetno je, da gre za vpliv revizije teksta po latinščini (*servus*).

¹⁴ Posamezna leksikalna odstopanja od znanega parimejnega prevoda pa so bila opisana tudi pri analizi Tkonskega fragmenta hgl. brevirja (Mihaljević 2018).

po izdaji T. Vilkul; kljub temu pa se tudi tu v hgl. tradiciji pojavljajo posamezna mesta ali leksemi, ki bi jih morda bilo mogoče povezati s tradicijo stsl. prevoda celotne knjige Eksodus. Primere navajamo iz verzov 2Mz 16,2–4 in 16,6–7, ki se v hgl. misalu v berilu na cvetno nedeljo neposredno navezujejo na parimejni del (ta se konča z verzom 2Mz 16,1). S krepko pisavo označujemo mesta, ki sovpadajo v hgl. misalu in csl. prevodu, podčrtana so mesta, ki sovpadajo z latinskimi besedilom verzov 16,2–3:

*I vzprtaše (!) v 'zr'ptaše Vb2, vzr'pta III4/ vse množstvo/sъbranie III4/ s[i]n[o]vъ iz[dravi]-
-l[e]v[ihъ/ iz[dravi]l[e]vъ III4 Nk/ na moiseē i ēruna (v pustini III4 Nk Ro) (3) i rēše ima /k
nima III4 Ro/ bole bi n[a]mъ (bilo III4 Ro) umriti/ače bihom' umr'li III4/ rukoju g[ospodъ]
neju v z[e]mli ejup[ъ]t[ъ]scēi neže iziti simo Egda sidihomъ pri lon'cihъ/ skudēl'nicēhъ
III4 Nk Ro/ mešъ i ēdihomъ kruha/h'lēbi III4 Ro/ v/do Nk/ sitostъ. Počto izvedosta n[a]
sъ v pustynju (siju III4 Ro) umriti/umoriti Vb1/ vse množstvo gladomъ (MIS) – vъshuhna-
ša/vъzroptaša, vъzъrpta že/ s[i]n[o]ve i[zra]il[e]vy vsъ soborъ do/vsъ soborъ s[i]n[o]vъ
i[zra]il[e]vъ/ moiseē i arona (3) I rekoša k nima s[i]n[o]ve i[zra]il[e]vy unci bē/bolje bi/ da
byhom izmerli jazveni ot[ъ] g[ospo]da v zemli egipetъste egda sēdēhomъ nad kotly mēsny-
mi i jadohom hlēby do sytosti jako izvēdoste nas v pustynju siju umoriti narod sii gladomъ
(Vilkul) - et murmuravit omnis congregatio filiorum Israhel contra Mosen et contra Aaron
in solitudine (3) dixeruntque ad eos filii Israhel utinam mortui essemus per manum Domini
in terra Aegypti quando sedebamus super ollas carniū et comedebamus panes in saturitate
cur eduxistis nos in desertum istud ut occideretis omnem multitudinem fame*

διεγόγγυσεν πᾶσα συναγωγὴ υἱῶν Ἰσραὴλ ἐπὶ Μωϋσῆν καὶ Ααρων, ὅτι εἶπαν πρὸς αὐτοὺς
οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ Ὁφελον ἀπεθάνομεν πληγέντες ὑπὸ κυρίου ἐν γῇ Αἰγύπτῳ, ὅταν ἐκαθίσταμεν
ἐπὶ τῶν λεβήτων τῶν κρεῶν καὶ ἡσθίομεν ἄρτους εἰς πλησμονήν· ὅτι ἐξηγάγετε ἡμᾶς εἰς τὴν
ἐρημον ταύτην ἀποκτεῖναι πᾶσαν τὴν συναγωγὴν ταύτην ἐν λιμῷ.

Čeprav besedilo v misalu večinoma popolnoma ustreza latinskemu besedilu, najdemo v tretjem verzu dve mesti »bole bi« in »umoriti«, ki jih lahko pojasnimo kot paralelo grškemu ali prevodnemu stsl. tekstu; uporaba glagola »vzrptati« in morda tudi leksema »hlēb«, ki je kasneje zamenjan s »kruh«, je morda tudi zanimiva paralela s »četjim« prevodom. K temu bi lahko še dodali besedo »odaždju« v verzu 16,4 za lat. *pluere* na mestu, kjer je uporabljeno nadoždu/odoždu (Vilkul) v prevodu celotnega besedila. V verzih 16,6–7 je samo ena razlika med grškim in latinskimi besedilom (πρὸς πᾶσαν συναγωγὴν υἱῶν Ἰσραὴλ x ad omnes filios Israhel), ki se odseva v csl. prevodih »vsemu sonmu s[i]n[o]vъ i[zra]il[e]vъ« in besedilo misala »vsimъ s[i]nomъ iz[dravi]l[e]vimъ« sledi latinski različici. Zanimiva je morda samo naključno (ali tudi ne) enaka beseda »zajutra« v misalu III4 in prevodu celotne knjige »zautra« (Vilkul), ki pa jo ostali misali nadomeščajo z leksemom »jutré« (lat. mane, grš. πρωί). Sicer pa se besedilo prevoda celotne knjige v parimejnih delih v nekaterih variantnih rokopisih (zlasti T1 in IP79 – oznake po izdaji Vilkul) od parimejnikov skoraj ne ločijo, v drugih pa so mnoge leksikalne in prevodne razlike; to je najverjetneje posledica dejstva, da so bila v stsl. prevodu celotne knjige Eksodus večinoma sicer parimejna besedila na novo prevedena, stsl. parimejni prevod pa je bil mogoče le delno citiran na pamet (Željazkova 2016: 238). Iz primerjave z neparimejnim besedilom v hgl. misalih in brevirjih (Stankovska 2018) izhaja, da so v neparimejnem delu morebitne skupne točke s prevodom celotne knjige Eksodus (po Vilkul 2015) le posamezni leksemi, ki pa so lahko tudi posledica

skupne osnove cerkvene slovanščine; namreč v enaki ali celo večji meri najdemo tudi lekseme, ki so si v obeh prevodih različni. V skrajnem primeru bi takšna leksikalna ujemanja lahko pričala o zelo oddaljenih skupnih virih obeh verzij teksta, vendar je o tem na podlagi danes ohranjenih besedil nemogoče z gotovostjo presoditi.

4 Zaključek

Lahko povzamemo: parimejno besedilo 2. Mojzesove knjige je bilo v svojem starocerkvenoslovanskem prevodu, kot ga poznamo iz parimejnikov (nekoliko bolj prevladujejo variante znane iz Zahariinskega parimejnika – npr. v brevirju v verzih 2Mz 14,1–15,1 in v misalu 2Mz 14,24–15,1), nedvomno uporabljeno pri sestavljanju hgl. misala in brevirja, ker v vseh treh knjigah najdemo skupne besedilne variante; te v nekaterih primerih sovpadajo z grško predlogo in se ločijo od latinskega besedila, ki je bil podlaga za nastajanje hgl. misala in brevirja. Zelo redko je v parimejnih delih besedila v misalih najti sovpadanje z različico cerkvenoslovanskega prevoda v prevodu celotne knjige (četji prevod) proti parimejni verziji, ki je drugačna (npr. v 2Mz 24,14 in 24,16). To bi morda lahko pojasnili z uporabo neke različice parimejnika, ki je v nekaterih svojih berilih z besedilnega vidika med danes znanim parimejnim besedilom in prevodom celotne knjige.

V delih z neparimejnim besedilom v hgl. misalu in brevirju so pogoste značilne razlike v primerjavi s prevodom celotne knjige (po izdaji T. Vilkul), razen nekaj posameznih in zelo redkih, večinoma leksikalnih sovpadanj. Na podlagi danes znanega gradiva ne moremo dokončno in z vso gotovostjo oceniti, ali gre za naključne paralele, čeprav vse kaže na to.

V vseh delih – parimejnih in neparimejnih – je besedilo knjige *Eksodus* v hgl. misalih in brevirjih pod vplivom latinske predloge, iz katere je bilo morda naravnost prevedeno (neparimejni deli) ali po kateri je bilo v različnih obdobjih in rokopisih popravljano (parimejni deli).

SEZNAM OKRAJŠAV

Hrv – Hrvojev misal iz l. 1404, pergament, Istanbul, knjižnica Topkapi Saraj.

Ill4 – misal Illirico 4 iz pol. 14. stol., pergament, Rim, knjižnica Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Borg. Illir. 4.

Nk – misal kneza Novaka iz l. 1368, pergament, Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, sign. Cod. slav. 8.

Ro – Ročki misal iz l. 1421, pergament, Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. slav. 4.

Vb1 – Vrbniški prvi misal iz l. 1456, pergament, Vrbnik, župni ured.

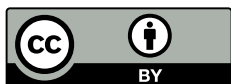
Vb2 – Vrbniški drugi misal iz l. 1462, pergament, Vrbnik, župni ured.

Seznam okrajšav brevirjev:

- N1 – 1. Novljanski brevir iz l. 1459, pergament, Novi Vinodolski, župni ured.
VB2 – Vrbniški drugi brevir iz 14. stol., pergament, Vrbnik, župni ured.
VB3 – Vrbniški drugi brevir iz 15. stol., pergament, Vrbnik, župni ured.
VO – brevir Vida iz Omišlja iz l. 1396, pergament, Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, sign. Cod. slav. 3.

VIRI IN LITERATURA

- Ivan BAKMAZ, 2004: Biblijska čitanja u hrvatskoglagoljskim brevijarima. *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Ur. M. A. Dürriegl, M. Mihaljević in F. Velčić. Zagreb, Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija. 139–49.
- , 2010: Biblijska čitanja u hrvatskoglagoljskim misalima. *Slovo* 60. 73–100. Tudi na spletu.
- Bonifatius FISCHER, 1983: *Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem*. Ur. B. Fischer. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- František Václav MAREŠ, 1997: *Psalterii Sinaitici pars nova (monasterii s. Catharinae codex slav. 2/N)*, (Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung, Bd. 38), (Fontes, Nr. 2). Ur. F. V. Mareš. Dunaj: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Milan MIHALJEVIĆ, 2018: Tkonski Fragmenti brevijara iz 13. st. *Međunarodni znanstveni skup Fenomen glagoljice, održan u Biogradu i Zadru 12.–13. svibnja 2017 g.* V tisku.
- Marija PANTELIC, Anica NAZOR, 1977: *II. Novljanski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495. godine. Župni arhiv Novi Vinodolski. Fototipsko izdanje*. Zagreb, Graz: Staroslavenski institut Svetožar Ritig.
- Anna Abramovna PIČHADZE, 1998: *Kniga Ishod v drevneslavjanskom parimejniku*. Moskva: Rossijskij pravoslavnyj universitet ap. Ioanna Bogoslova.
- Alfred RAHLFS, 1979: *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Zdenka RIBAROVA, 1987: Knjiga proroka Jone. *Slovo* 37. 123–59.
- Zdenka RIBAROVA, Zoe Hauptova, 1998: *Grigorovičev parimejnik I. Tekst so kritički aparat*. Skopje: MANU.
- Petra STANKOVSKA, 2018: Kniga ishod v breviariju Vida Omišljanina – tekstologičeskie i perevodčeskie osobennosti. *Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie, Paleoslavistika*. Ur. Valerija Sergeevna Efimova. Moskva: Institut slavianovedenija RAN. V tisku.
- Vjekoslav ŠTEFANIĆ, 1973: *Missale Hervoiæ ducis spalatensis croato-glagoliticum*. Ur. V. Štefanić. Ljubljana, Graz, Zagreb: Staroslavenski institut-Mladinska knjiga-Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- Veselka ŽELJAZKOVA, 2014: Četivata ot Kniga Ishod v s' stava na Mineja. *Pismenoto nasledstvo i informacionnitate tehnologii. El'Manuscript–2014*. Materiali ot V. meždunarodna naučna konferencija Varna 15 – 20 septemvri 2014. Sofija, Iževsk: Bulgarian Academy of Sciences.
- Veselka ŽELJAZKOVA, 2016: Parimejnie čtenija v čet' jih spiskah knigi Ishod. *Studia Ceranea* 6. 225–40.



SUMMARY

The article provides an exact list of verses from the Biblical Book of Exodus that have been preserved in medieval (pre-Tridentinum) Croatian Glagolitic breviaries and missals. The Croatian Glagolitic missal and breviary were probably composed in the thirteenth century from a translation of the Latin missal and breviary using an Old Church Slavonic translation of Biblical texts that was previously acquired in the Christian East, where they were translated from Greek books. Based on a comparison of the text of Exodus from Croatian Glagolitic missals and breviaries with the text in the Prophetologion (liturgical book of the Christian East) and with a non-liturgical translation of the entire Book of Exodus for individual reading (četji), we found that all the readings from the Book of Exodus that were part of the Prophetologion were included without exception in the Croatian Glagolitic breviary and missal from the Old Church Slavonic Prophetologion, while a similar connection with the translation for individual reading (četji) could not be demonstrated.